

Сухомлинов О.М.

Соціально-історичні контексти прояву культурного пограниччя (на прикладі польських Кресів)

Поняття “Креси” в польському літературознавстві та культурології є повноцінним науковим терміном, що позначає прикордонні території польської держави, а саме – колишнє польське пограниччя на сході. Проте, вітчизняні наукові школи досить рідко застосовують згадуваний термін, використовуючі співзвучні, хоча не тотожні поняття: полілог культур, мультикультуралізм, пограниччя культур тощо. Метою даної розвідки є аналіз контекстів прояву саме польсько-українського культурного пограниччя, себто *Кресів*.

Як відомо, початково слово Креси вжив *Вінцентій Польш* у “поемі-рапсодії”, що оспівує лицарство захисників пограниччя, “*Могорт*”. Пізніше значення цього поняття значно розширилося, проте Креси як загальна назва всіх польських пограничних земель, в тому числі південних та західних, не стали загальноновживаним визначенням. Були спроби впровадження альтернативних дефініцій. Зокрема, паризький журнал польської діаспори та мистецького середовища “*Kultura*” намагався популяризувати аббревіатуру *UBL* – “*Ukraina – Białoruś – Litwa*”, що відображувала б сутність культуротворчого процесу багатонаціональної та багатомовної Польщі, а також внесок України, Білорусі та Литви у розвиток пограниччя. *Чеслав Мілош* вживав слово “міжмор’я”, розширюючи семантику до меж цілого європейського континенту і наголошуючи на ролі мосту, яку відігравали польські Креси на межі культур Середземномор’я та земель під візантійським впливом.

Початково під словом Креси розумілися оборонні поселення на пограниччі Поділля та України, що захищали Річ Посполиту від татарської навали, а згодом козацьких набігів. З часом цим словом позначали прикордонні землі

південно-східних рубежів. Після розділів Польщі у 1772, 1793 та 1795 роках, в результаті чого польська держава фактично перестала існувати, під поняттям Кресів розуміли всі східні провінції.

Проте даний термін не є виключно географічною категорією, багатозначність Кресів обумовлена рядом сенсів, що можуть домінувати в залежності від часу та галузі застосування: історія, політологія, соціологія, культурологія, психологія чи літературознавство. Тобто, Креси – поняття полісемічне, що набуває конкретного значення в загальному контексті та залежить від епохи.

Семантичні зміни терміну Креси виникають із динамізму геополітичних перетворень та історичного процесу. Маємо на увазі постійно змінні державні кордони Польщі, а відповідно, сфери впливу польської культури та соціуму. Прикордонні території, що в результаті експансивної політики входили до складу польської держави, поступово піддавались освоєнню та *“психологічному або абстрактному привласненню”* (*“wyobrażeniowe zawłaszczenie”* [6;18]. Аналогічне явище, а саме, приєднання васальної Мазовії, що знаходилася між Річчю Посполитою та Литвою, до Польської Корони, відбувалося в XIV столітті. Як відомо, навіть після Кревської унії (1387), що проголошувала формальне об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського, між двома державами виникали суперечки щодо деяких земель, зокрема Підлісся, Поділля та Волині. Суперечки часто виникали через розбіжності обох сторін у трактуванні прикордонних територій. Ситуація ускладнювалася відсутністю сформованої національної свідомості та державотворчої концепції сусідніх націй, народностей та етносів, що проживали на Кресах.

Річ Посполита Двох Народів (Об'єднані Польща та Литва), як традиційно окреслюють Польщу починаючи з епохи володарювання *Ягеллонів*, брала на себе обов'язки захисту об'єднаної держави і автоматично наслідувала нерозв'язані конфлікти та спірні територіальні питання Литви, зокрема з Московською державою, тому акценти зміщуються з *історико-географічного* значення Кресів в бік *ідеолого-патріотичний*. Прикордонні землі, особливо

південно-східні рубежі, значно поглиблюють своє значення як бастиону, що захищає державний устрій, культуру, віру, а відповідно, всю європейську цивілізацію від орієнтальної загрози. Саме через Креси пролягають волоський, чорний та кучманський шляхи, якими мандрували турки, татари, волохи, несучи з собою спустошення та знищення. Кресові міста перетворюються на фортеці, що захищають непевні рубежі. Подібна ситуація призводить до сприйняття щоденної екзистенції мешканців Кресів, які ставали заслоном та першими захисниками вітчизни, у категоріях героїчного пафосу. Кожна перемога, кожен факт протистояння навалі виростає до рангу загальнонаціонального, святого вчинку мученика-месії. Зауважимо, що протистояння поляків та українського козацтва, а згодом і селянства, що, головним чином, мало соціальне підґрунтя, посилювало тенденцію надання південно-східним рубежам національно-патріотичного забарвлення.

В контексті даних фактів варто пригадати, що виборні (*елекційні*) польські королі, в значній мірі залежні від сенату та сейму, з метою здобуття прихильників та зміцнення влади, а також в оборонних цілях передавали впливовим представникам шляхти, лицарству, у довічне користування саме малоосвоєні землі південно-східного пограниччя, що в уявленні багатьох громадян Речі Посполитої були *“країною, переповненою молоком і медом”*.

На Україні, що мала великі багатства можна було швидко збагатитися, і так само швидко розпрощатися з життям ти маєтком. Проте бажаючих ризикнути не бракувало. Пануючою силою на Україні, Волині, Поділлі ставали польські та лояльні короні українські дворяни, тому явищем цілком закономірним є перенесення українсько-польського конфлікту з площини соціально-релігійної у міжнаціональну.

Мечислав Клімович слушно зауважив, що шляхта вважала себе представником усього народу, мала необмежені привілеї й надавала шляхетській ідеї міфологічного значення. Як своєрідний парадокс, чого не було в інших державах Європи, можна розцінювати постійне проголошення гасла рівноправності. Як вважає дослідник, в основі даної *“концепції вільності”* лежить поміщицький міф Аркадії, що вкоренився в польській культурі з часів

Миколая Рея та представляв ідеали щасливого *“живота поважної людини”*, середнього шляхтича, що господарює на невеличкому фільварку.

Щодо культурного аспекту Кресів треба зазначити, що з моменту включення нових територій до складу Польщі починають формуватися суспільна та культурна системи багатонаціональної держави та окремих регіонів. Розуміючи першу як взаємозалежність міжлюдських стосунків, дистанцій, ієрархії та дій в організованій та неорганізованій формах [5;114], а другу – як співвідношення категорій елементів культури: матеріально-технічної, суспільної, ідеологічної та чуттєвої (*психологічної*), що мають певне значення для людей, які послуговуються даними елементами, можна говорити про наявність цілісної суспільно-культурної парадигми Кресів, чи, радше, про процес її становлення. Причому культура кожного суспільства чи суспільної групи була обумовлена специфікою її представників. В свою чергу, особові риси представників суспільства визначалися існуючою культурою, аксіонормативним укладом системи [8; 56].

Важливим моментом є також взаємна обумовленість складових суспільно-культурної системи, де перша є первинною, проте вона не може функціонувати без другої [3;17].

Таким чином, з'ясувавши всі залежності, можна стверджувати, що згадана вище система Кресів, через неоднорідність багатонаціонального, а відповідно – полікультурного та полірелігійного суспільства, що являло собою мозаїку етносів, мала синкретичний характер і значно відрізнялася від інших прикордонних (південних і західних) та етнічних регіонів Польщі.

Польські дослідники неодноразово підкреслювали необхідність урахування антиномії *“центр – периферія”*, як однієї з відправних точок аналізу специфіки Кресів, що мають відмінний – пограничний та периферійний характер.

“Поняття “Креси” є не стільки ім'ям власним, скільки загальним. Не заглиблюючись у деталі, дане поняття називає регіон, що не відповідає універсальності та виключений з неї. Якщо центр – це одиниця, то про периферії завжди говорять у множині” [9;74].

Говорячи про географічний аспект антиномії “*центр – пограниччя*”, деякі вчені вважають, що в даному протиставленні, на відміну від “центр – периферія”, де домінує виразний однобічний вплив, семантичне значення зміщується в сторону діалогу між двома пунктами [7;13], варто впровадити нові поняття, а саме: “*близькі*” та “*далекі*” Креси. При цьому важливим моментом є часовий та просторовий аспекти. Віддаленість від центру прямо пропорційна інтенсивності культурних впливів: чим далі від етнічної Польщі, тим слабші культурні реляції поляків на Кресах з коронними землями і відчутніші впливи сусідніх народів. Дане явище можна пояснювати також різницею в щільності польського населення, яке з просуванням на схід різко зменшувалося. Часовий аспект дає нам змогу проаналізувати тривалість польськості на певних територіях та інтенсивність зв’язків із сусідніми культурами, тобто визначити своєрідний показник участі того чи іншого народу у формуванні суспільно-культурної системи пограниччя.

З моменту польської експансії на схід, тобто після включення пограничних земель до складу Польщі, по сьогоднішній день Креси існують не тільки як факт історико-геополітичний, вони стали частиною літератури та мистецтва взагалі. Художній світ даного простору важко зіставляти зі світом реальним, проте їх співвіднесеність не викликає жодних сумнівів. На сьогоднішній день важко встановити, яка з двох дійсностей мала більше значення в процесі формування колективної свідомості поляків коронної та кресової Польщі.

Особливий статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільноту.

Як уже зазначалося, кресові міфи, легенди, утопії, архетипи, незалежно від семантичних нюансів, будучи специфічними проявами колективної свідомості, визначали образ мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах. Креація художнього світу в літературних творах митців пограниччя відбувалася шляхом модифікації світу реального, що переосмислювався та аналізувався в контексті

традиційного та той час бачення східного пограниччя. Зображуваний простір та морфологічні частини художнього простору набували аксіологічного значення і ставали кодом, зрозумілим лише особам що належать до даної спільноти.

Кресо́ва спільнота, що формувалася в умовах пограниччя, в культурологічному значенні була носієм цілого ряду універсальних цінностей.

Не виникає жодних сумнівів щодо специфічності субкультури Кресів, що, крім зовнішніх, визначається також власними, внутрішніми чинниками. Тому, аналізуючи явища східного польського пограниччя, маємо брати до уваги наявність власної онтології, власного центрального краєвиду, власної ідентичності та аксіології [7;19].

Креси в географічному, історико-політичному та соціальному сенсі мали риси, що відрізняють їх від інших територій і становлять джерело відмінностей у свідомості мешканців пограниччя, зокрема, міфів. Проте Креси і події, що там відбувалися, мали більше значення для всієї Польщі, ніж решта територій.

Креси – це форт-пост, від якого залежить доля цілої держави. Саме тут відбувалися найзатятіші сутички з ворогами, саме мілітаризовані Креси були тим буфером, що злагоджував східні впливи та першим брав на себе обов'язки фортеці середземноморської цивілізації. Незалежно від того, що південно-східним землям приписували виразні орієнтальні ознаки, а “східність” дійсно була складовою істоти Кресів, саме кресо́ва польськість, випробувана у битвах, а пізніше відірвана від етнічних земель, не позначена істотним впливом часу, була прикладом та життєдайним джерелом загартованого патріотизму для одноплемінників.

Говорячи про географію Кресів, слід підкреслити відлеглість від змінного та відносного центру та неминучу в такому випадку цивілізаційну периферійність простору. Додатковою проблемою, з якої виводиться тенденція створення власного внутрішнього суспільно-культурного центру, є слаборозвинена комунікація і обмежені можливості пересування. Відповідно, інтенсивність зовнішніх впливів та контактів із центром значною мірою зменшувалася. Крім того, південно-східне пограниччя характеризувалося низьким рівнем щільності населення, незначною кількістю міст та населених

пунктів. Поляки, крім культурної, відчували також географічну ізольованість. Фактичне запізнення цивілізаційного розвитку Поділля, Волині, Галичини та України призводило до стереотипного бачення східних земель. Зіставляючи дану картину з коронною Польщею, виникає образ Кресів як земель малоосвоєних, недорозвинених, неповноцінних. У свою чергу, результатом провінційного статусу було відчуття залежності та підпорядкованості. Хоча, як вже підкреслювалося, для даної території, через специфіку її географічно-політичної та етнічної ситуації, існували окремі юридично-правові акти, що регламентували та визначали буття прикордонних земель. На східних рубежах для місцевого населення гетьмани мали більше значення, ніж король чи сейм, бо саме від них залежала доля населення прикордонних земель, саме гетьмани призначали та відбирали привілеї станицям, саме вони були суддями. Можна сказати, що *“іншість”* Кресів фактично признавалася владою-центром, що знайшло своє відображення в правовому полі.

Кресова субкультура, а конкретніше – суспільно-культурна система поляків на Україні, створила ряд, названих вище, специфічних психологічно-культурних категорій, які стали основою світогляду та обґрунтуванням польської екзистенції на українсько-польському пограниччі.

Обговорюючи різні форми прояву колективної свідомості, треба пам'ятати, що деякі з них мають первинний характер, інші є похідними, але між всіма міфами та архетипами існує залежність. Деякі можна трактувати як узагальнення і розділити на окремі, більш вузькі за своєю семантикою, які, в свою чергу, можна виділити в інших більших міфах.

Одним з основних, первинних кресових міфів є екзотичне бачення Кресів, який, очевидно, був продуктом свідомості поляків, що прибули на пограниччя з інших територій, інакше кажучи, мали іншу *“приватну”* вітчизну. Просторова, культурна, суспільна, національно-релігійна, мовна, історична та політична нетиповість, тобто невідповідність об'єктів та атмосфери, з якими людина ідентифікується, викликала природний процес зіставлення і, завдяки психологічним механізмам, експонувала на перший план новизну кресової дійсності.

Поляки, що починали процес заселення прикордонних земель на сході, стикалися з новими обов'язками та функціями, які мали виконувати. Освоєння безлюдних земель та розвиток господарства фактично означали соціалізацію Кресів. З одного боку, позбавлена слідів людської діяльності природа могла викликати романтичне захоплення, з другого – візію “глухої пущі”. Проте ці дві відмінні моделі сприйняття пограниччя об'єднує переконання в цивілізаційній місії Речі Посполитої, яке одразу стає загальнопоширеним і з часом починає функціонувати незалежно від реальної дійсності, визначаючи свідомість польської субкультури на Кресах. Треба підкреслити, що цивілізаційні досягнення вимагають постійного захисту. Таким чином, у суспільстві починає функціонувати стереотип “кордону під загрозою”, що гіперболізується і набуває рангу захисту цілої Європи, християнської віри та середземноморської цивілізації.

Саме тут проходить кордон між Сходом і Заходом. Цікаво, що поляки – як католики, репрезентанти впливів Риму, через трактування себе як захисників європейської культурної спадщини, автоматично включають Креси до європейської спільноти та західного культурного простору. В свідомості та літературних творах кресівців Європа функціонує як мозаїка “приватних вітчизн”, тобто центральна і західна частина континенту розглядається через призму реалій на Кресах [7;16].

Стереотип загрози тісно пов'язаний з міфом про Креси як школу мужності та лицарства. Пограниччя боронилося передусім від зовнішніх ворогів – тоді на захист ставали всі етнічні групи, незалежно від різниць, що їх поділяли. Згодом починають виникати внутрішні конфлікти на соціальному ґрунті. Тепер поляки боронять рацію польської екзистенції на Кресах. *Рицарський міф*, із дещо зміщеними акцентами, модифікуючись, продовжує функціонувати до фактичного кінця самого пограниччя. Причому кордон у його репресивному значенні, що ділить людей і долі, в першому випадку є консолідуючим фактором для поляків та українців. У другому ж – має умовне, ідеологічне значення. Межа пролягає між українським та польським буттям у широкому розумінні. З XVIII століття двір польського шляхтича стає bastіоном. Історичне

минуле актуалізується та починає домінувати. Численні жертви, місця масових поховань, спалені оселі та цілі міста стають частиною колективної свідомості, світогляду та світосприйняття.

Після зникнення польської держави з карти Європи, коли активна боротьба стала неможливою, коли не розвиток, а існування лежало в основі суспільного життя, проникало в усі його галузі, визначало спосіб мислення і цілу культуру, рицарський міф продовжував існувати і був основою так званої “*філософії виживання*” (filozofia przetrwania) [1;29]. Носієм такої філософії була передусім шляхта, замкнена у своїй субкультурі, неподатлива на впливи іззовні, обмежена простором двору, яка продовжувала плекати та культивувати прадавні традиції та культуру, існуючи окремо від шляхти коронної Польщі.

Варто зауважити, що в амбівалентній семантиці південно-східних Кресів домінуюче місце займає “пекельне” бачення, однак північно-східне пограниччя традиційно трактувалося як “райська земля” [4;23]. Порівнюючи ситуацію в цих двох регіонах, треба відзначити, що антагонізми на Україні мали перманентний і яскраво виражений характер. Землі Литви та Білорусі не знали ані турецько-татарських навал, ані Хмельниччини, ані Коліївщини чи Гайдамаччини.

Історія південно-східних Кресів, позначена постійною боротьбою, численними битвами, тисячами вбитих та руїнами, характеризується постійною напругою українсько-польських стосунків, навіть під видимим ідилічним спокоєм чаїться небезпека: в глибині щось безперервно кипить і бурлить. І в будь-який момент може вибухнути [2;24].

Різноплановість та семантична неординарність явища польсько-українського культурного пограниччя виявлялася на різних рівнях та в різних галузях, його значення на пряму залежить від контексту дослідження. На сьогоднішній день Креси продовжують функціонувати в літературі та мистецтві, передусім на рівні міфів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Czaplejewicz E. Literatura jako zjawisko heterogeniczne // Kresy. Syberia. Literatura / Pod

- red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego. – Warszawa, 1995. – S.125-144.
2. Czaplejewicz E. Czym jest literature kresowa? // Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni / Pod red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego. – Warszawa, 1996. – S. 4-25.
 3. Dyczewski L. Jedynak B. Rodzina – Rodzinność – Dom // Wartości w kulturze polskiej / Pod red. L. Dyczewskiego. – Lublin, 1993. – S. 155-179.
 4. Hadaczek B. Kresy w literaturze polskiej XX wieku. – Szczecin, 1993. – 221 s.
 5. Ossowski S., O strukturze społecznej, Warszawa 1982, 314 s.
 6. Pietrzak W. Rozrachunek z dwudziestoleciami. – Warszawa, 1972. – 221 s.
 7. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur // O dialogu kultur / Pod red. C. Kłaka. – Rzeszów, 1997. – S.23-37.
 8. Znaniecki F. Nauka o kulturze. Narodziny i rozwój. – Warszawa, 1971. – 287 s.
 9. Zychowska K. Czy Kresy mają historię? // Kresy. Syberia. Literatura / Pod red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego. – Warszawa, 1995. – S. 235-245.

SUMMARY

The thesis investigates the evolution of the image of Polish-Ukrainian borderland in the context of theoretical, cultural and historical problems of “Kresy” (borders). The borderland is represented there as unique sacralized topos, the territory of peaceful co-existence of different cultural traditions, idealized prototype of the european-mediterranean civilization, which has been provided with vital dionysian energy by nature.

Key-words: *Polish-Ukrainian borderland literature, Ukraine, Kresy, commonplace, small home land, space of fiction, myth.*

АННОТАЦИЯ

В работе представлен детальный анализ как существа термина “Кресы”, так и истории этого явления, из литературных традиций которого выросло целое поколение писателей. Польско-украинское пограничье и миф о нем представляет собой уникальный сакрализованный тоpos, территорию мирного сосуществования различных культурных традиций и народов, составляющих вместе идеальный прообраз средиземноморско-европейской цивилизации.

Ключевые слова: *литература польско-украинского пограничья, Украина, Кресы, тоpos, малая родина, художественное пространство, миф.*